

**Список літератури:** 1. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Львів, 1967. 2. Рудник В. Історичні аспекти застосування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі в Україні // Науковий вісник Українського фінансово-економічного інституту. 2000. №1. 3. Российское законодательство X-XX веков / Под. общ. ред. О. И. Чистякова. М., 1985. Т.3. Акты Земских соборов XVI – начала XVII в. 4. Российское законодательство X-XX веков / Под. общ. ред. О. И. Чистякова. М., 1986. Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма. 5. Історія держави і права України. Ч.1.: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і факультетів / За ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. К., 1996. 6. Григорьев А. Н. Некоторые аспекты назначения и исполнения ареста как вида уголовного наказания в Украине (исторический обзор) // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України імені 10-річчя незалежності України. 2002. №3. 7. Климок О. Ф. Майнові покарання за злочини в праві України: X – початок XX століття // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2001. № 4. 8. Российское законодательство X-XX веков / Под. общ. ред. О. И. Чистякова. М., 1988. Т.6. Законодательство первой половины XIX века. 9. Российское законодательство X-XX веков / Под. общ. ред. О. И. Чистякова. М., 1991. Т.8. Судебная реформа. 10. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. Изд. 3-е. М., 1961. Т.2. 1825–1870 гг. 11. Российское законодательство X–XX веков / Под. общ. ред. О.И. Чистякова. М., 1994. Т.9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций.

*Надійшла до редакції 26.10.06*

*В.О. Гладун*

## **Погляди І. Гаспринського на проблему правосуддя**

Одним з найзначніших історичних діячів в тюркському світі з числа кримських татар є Ісмаїл Мустафа-оглу Гаспринський (1851–1914), якого глибоко шанують кримські татари, а його діяльність вивчає кілька поколінь науковців різних держав та фахів. Як просвітитель заснував потужний освітнянський рух серед тюрко-мусульман, очолював органи міської адміністрації Бахчисараю, видавав першу кримськотатарську газету «Переводчик-Терджиман» («Перекладач»), став автором першого татарського роману «Дар уль рахат мусульманлари» («Країна спокою мусульман»), стояв біля витоків громадсько-політичного руху та загальноросійської партії тюрко-мусульман «Бутюнрусіє іттіфак ель муслімін», намагався реалізувати ідею створення Всесвітнього мусульманського Конгресу, брав участь у науково-краєзнавчій організації Таврійської вченої архівної комісії.

На окремих розгляд у творчості І. Гаспринського заслуговує проблема організації судочинства і здійснення правосуддя, що полягає у розгляді і вирішенні судом віднесених до його компетенції справ – про кримінальні злочини, цивільні спори тощо. Реалізація права на рівний захист мусульман у суді, відкритість розгляду справ у всіх випадках, на його думку, характеризують справедливість правосуддя, яку він пов'язує з уявленнями про обов'язкове, що кориниться як в «природі», в «душі людини», так і в її схильності до спілкування.

На шпальтах газети «Терджиман» І. Гаспринський наводить конкретні приклади, що викривають характер правосуддя (яке за

природою має бути справедливим, але не завжди є таким). Так, наприклад, одна із судових справ стосувалася завідуючого цінвальської мировою дільницею Набі бека Мехмандарова, якого звинуватили у тому, що він навмисно випустив на волю затриманого поліцією «важливого розбійника» Босікашвілі. До того ж, за твердженням горійського повітового начальника князя Єрістова, цей чиновник нібито перешкоджав охоронним органам «переслідувати розбої». Єрістов за підтримки пристава цінвальської дільниці Гугушвілі сповістив про це тифліського губернатора. Це тяжке звинувачення довго мусувалося у багатьох інстанціях. Зрештою, після тривалої перевірки з'ясувалося, що Єрістов та Гугушвілі через особисту ворожнечу щодо Мехмандарова домовились обмовити його. Найвищий судовий орган Російської імперії – Урядуючий Сенат – ухвалив резолюцію, в якій зазначалося: «Такий спосіб дій кн. Єрістова та Гугушвілі, незалежно від зробленого неподобства і повної невідповідності почуттям солідарності та поваги, якими мають бути просякнуті взаємини посадових осіб усіх відомств, є перешкодою для правильного та спокійного здійснення правосуддя в межах Горійського повіту та містить у собі ознаки брехливого доносу та службового підлогу, себто злочинних діянь, які передбачені у ст. 940 та 362 Уложення про покарання». «Урядуючий Сенат» ухвалив таке: «вищеназваних горійського повітового начальника князя Єрістова та пристава цінвальської дільниці Гугушвілі, на підставі ст. 1085 статуту кримінального судочинства, передати на розгляд тифліського губернатора, про що послати йому указ» [1].

У газеті «Терджиман» піддавалися жорсткій критиці вади сучасного російського судочинства та чиновництва. З іншого боку, І. Гаспринський звертав увагу і на позитивні приклади, як це сталося із засудженням дівчини Іштуганової та її брата Рахматуліна мировим суддею другої дільниці міста Казані. Винні пограбували п'яного пана Ахмеджанова, коли той «загуляв разом із служивою при пивній» Іштугановою. А вранці Ахмеджанов опинився «в кімнаті татарської дівичі» і не знайшов свого гаманця [2]. Як було встановлено суддею, Іштуганова і Рахматулін викрали гаманця, за що суд ухвалив їм справедливе покарання.

Опікуючись юридичним захистом населення регіонів, де компактно мешкали представники тюрко-мусульманської етноконфесійної спільноти, газета «Терджиман» акцентула увагу читачів на зміни діючого законодавства щодо процесуального порядку розгляду справ у суді. Роз'яснюючи контрреформаторські дії уряду імператора Олександра III, газета зазначала, що впродовж 1893 р. в Оренбурзькій та Уфимській губерніях у повному обсязі буде запроваджено судову реформу, згідно з Положенням 19 жовтня 1865 р.. Констатуючи, що здійснення правосуддя має відбу-

тися «із певними змінами та без суду присяжних», І. Гаспринський вказував на ці зміни: справи про злочини, підсудні окружному суду, підпорядковуються винятково йому і відбуваються без участі присяжних засідателів. До законних причин неявки до суду свідків додавалося їх помешкання на відстані понад 200 верст від місця судових засідань. Таких свідків приводили до присяги під час попереднього слідства. Якщо ж свідки мешкали далі ніж 50 верст від місця проведення судових слухань, вони могли просити про допит вдома. В Оренбурзі, Уфі та Троїцьку мали відкритися окружні суди, які підпорядковувалися Саратовській судовій Палаті. При цих судах були передбачені штатні перекладачі [3]. Відтак можна констатувати, що І. Гаспринський диференційовано підійшов до оцінки контрреформ в галузі здійснення судами правосуддя, відмітив як негативні, так і позитивні їх аспекти.

Щодо Криму, то І. Гаспринський із відчутною ностальгією писав у редакторській колонці про інститут мирових суддів: «Сьогодні в нашій губернії закінчує своє існування інститут мирових суддів; завтра 1-го вересня починається діяльність нового інституту – земських начальників». Як відомо, цей новий інститут місцевого управління був створений згідно з Положенням від 12 липня 1889 р. За законом виник своєрідний тип царського місцевого управління, у якого сконцентрувалася широка адміністративна і судова влада над селянами, що, на думку сучасних російських науковців, «суперечило вимогам того часу, стало відступом не лише від реформ 60 – 70-х рр., а й від петровських новацій початку XVIII ст.» [4, с. 277]. Зустрічаючи відверто нову адміністративну структуру, І. Гаспринський висловив заслужену вдячність «мировим суддям нашого півострова». Із сумом він нижче зазначав: «За весь час своєї діяльності кримські судді не заплямували високого, священного акту правосуддя, наскільки то у владі людини» [5].

Щодо земських начальників, то аналіз їх діяльності за рік був оцінений І. Гаспринським позитивно. Темою для публікації стали зловоденні (як і нині!) для південного узбережжя Криму тривалі проблеми землеволодіння. «Терджиман» тоді писав, що у Дерекойській волості Ялтинського повіту завжди траплялися випадки захоплення поселянами ґрунтів, що належать громаді, розслідування з яких виносилося на рішення судів. Під час розслідування численних справ про відновлення порушеного володіння за позовами сільських громад щодо поселян цієї волості з'ясувалося, що навіть посадові особи, обов'язком яких є захист інтересів поселян, «самі були не бездоганні». У справу втрутився земський начальник 1-ї дільниці, в результаті чого окремі з поселян «виявили згоду повернути захоплені землі добровільно» [6], що позитивно оцінив І. Гаспринський.

Інколи просвітителю доводилося давати суто юридичні пояснення і друкувати їх на шпальтах газети «Терджиман». Так, в одній публікації він дає відповідь-роз'яснення на лист щодо справи про спадок Ібрагіма Оразманова. У його замітці під назвою «В Єлабугу» є таке резюме: «Справа ця вимагає звернення до обізнаного адвоката», спричинене тим, що рішення питань про спадкоємність у мусульман віднесено до відома мусульманського права, шаріату. Тому І. Гаспринський зазначив, що «спадкоємці за шаріатом не можуть добиватися права» за загальними законами країни. Водночас він справедливо наголошує, що у разі передавання спадку не за заповітом, а за законом, потрібно розглядати справи у цивільному суді в процесуальному порядку. Він доводить до відома читачів, що на це існувало роз'яснення Касаційного Департаменту за рішенням двох судових палат.

І. Гаспринський через свою газету «Терджиман» доводив до відома кримськотатарського населення про притягнення до суду осіб, які підтримували масову еміграцію мусульман до Туреччини. Зокрема, він розповів про судовий процес у Стерлітамаці над башкіром Сафаргалі Уразліним, який підбурював одновірців до виїзду. Звинуваченого було засуджено до ув'язнення на вісім місяців. І. Гаспринський вважав, що рух переселення був пов'язаний не із прагненням мусульман опинитися в Туреччині, не через відразу до батьківщини та імператора, а через чутки про те, що мусульман будуть примусово хрестити. На його думку, «злочин робило невігластво; стадна хвороба». А те, що збентежені мусульмани мали намір тікати до Туреччини, а не до Америки, то це через те, що вони не відали про її існування. І. Гаспринський вважав, що жоден мусульманин не прагне до султана, не відрікається свого законного імператора. До того ж, на його думку, мусульманин «за Кораном не має на те права, якщо його не утискують щодо відправлення його релігії». На його думку, суд мав з'ясувати звідки та чому у підсудних виникла думка та переконання, що мусульман будуть хрестити. Якщо вдасться з'ясувати «цей бік справи», то уряд вживе відповідних заходів «і ні мулла, ні селянин не попадатимуть під суд і не вводитимуть дисонанс у мирне, повсякденне життя» [7].

Висвітлювала газета «Терджиман» і родинно-побутові справи, що розглядалися в судах. 26 жовтня 1902 р. київський військово-окружний суд розглянув справу про замах на життя харківського губернатора. Винного присудили до скасування всіх прав та до страти через повішання. Князь Оболенський підготував «усепідданське клопотання про помилування». Імператор Микола II скасував смертну кару та замінив її на довічну висилку і каторжні роботи [8]. Такі повідомлення в газеті мали на меті не лише проінформувати населення про вчинені правопорушення, а й запобі-

гти їм. Усі випадки негідної поведінки людей, особливо мусульман, І. Гаспринський брав на «гачок» та повідомляв читачам газети. Так, у одному з матеріалів повідомлялося, що Самаркандський окружний суд присудив місцевому старшому аксакалу Мірзі Якубу покарання строком на 2 роки і 8 місяців у виді тюремного ув'язнення за несправдliwe покавання. Його відіслали до виправної дільниці і позбавили всіх особливих прав та медалей [9].

Таким чином, право на справедливе правосуддя зайняло принципове місце в поглядах І. Гаспринського на права і свободи мусульмансько-тюркських народів. Він не вдавався до аналізу судоустрою, однак компетенцію суддів можна простежити за тими справами, які висвітлювалися в газеті «Терджиман». При цьому його цікавили як приписи законів щодо порядку розгляду справ у судах, так і їх практичний судовий розгляд, практика застосування нормативних актів у судах. У його статтях і замітках відчувається занепокоєння зростанням правопорушень, особливо злочинів, їх попередження. Він наводив факти різного виду правопорушень, характер розгляду справ в судах та прийняття судових рішень у кримінальних і цивільних справах. Не ідеалізуючи діяльності судів того часу, особливо за часів контрреформ, він все ж таки зумів виокремити необхідні для них ознаки правосуддя. Серед них: дотримання норм права; особливий процесуальний порядок судового процесу. Базуючись на позиції, що правосуддя за своєю сутністю може визнаватися таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості, він застосовував оціночний критерій.

Судове правосуддя трактувалося І. Гаспринським як справедлива діяльність суду з розгляду і вирішення справ з метою охорони прав і інтересів громадян, організацій, суспільства, держави. Наводячи численні факти несправедливості судочинства, він звертав увагу громадськості на недосконалість судової системи. Справи, про які писав І. Гаспринський, що завершувалися й справедливими рішеннями, наводилися як приклади для мусульман, вчили, як потрібно правомірно чинити, щоб не потрапити до суду.

**Список літератури:** 1. Терджиман. 1889. № 36. 15 вересня. 2. Терджиман. 1888. № 44. 14 грудня. 3. Терджиман. 1892. № 15. 22 квітня. 4. История государственного управления России.– Ростов-на-Дону, 2003. 5. Терджиман. 1892. № 31. 31 серпня. 6. Терджиман. 1893. № 23. 16 липня. 7. Терджиман. 1894. № 48. 31 грудня. 8. Терджиман. 1902. № 44. 18 грудня. 9. Терджиман. 1905. № 26. 5 квітня.

*Надійшла до редакції 01.12.06*